

Jukka Kauppinen

HÄMMÄSTYTTÄVÄ MONIMUOTOISUUS

Luonnon tapahtumia,
kansan tietoa,
museohavaintoja

**Kauppinen, J. 2007: Kuikat ja konstmannit
Järvelinnun alkukantaisuus – faktoja ja tarinaa**

Kuopion luonnontieteellisen museon julkaisuja 7

Kalansyöjälintujen nokka-galleriaa. Lajit: tukkakoskelo, suula, merimetso, silkkiuikku, kuikka, riskilä, pikkuruokki, lunni ja ruokki.

Wilhelm von Wrightin kuva-liite I. A. Strömin teoksessa "Svenska Foglarna" (1839).

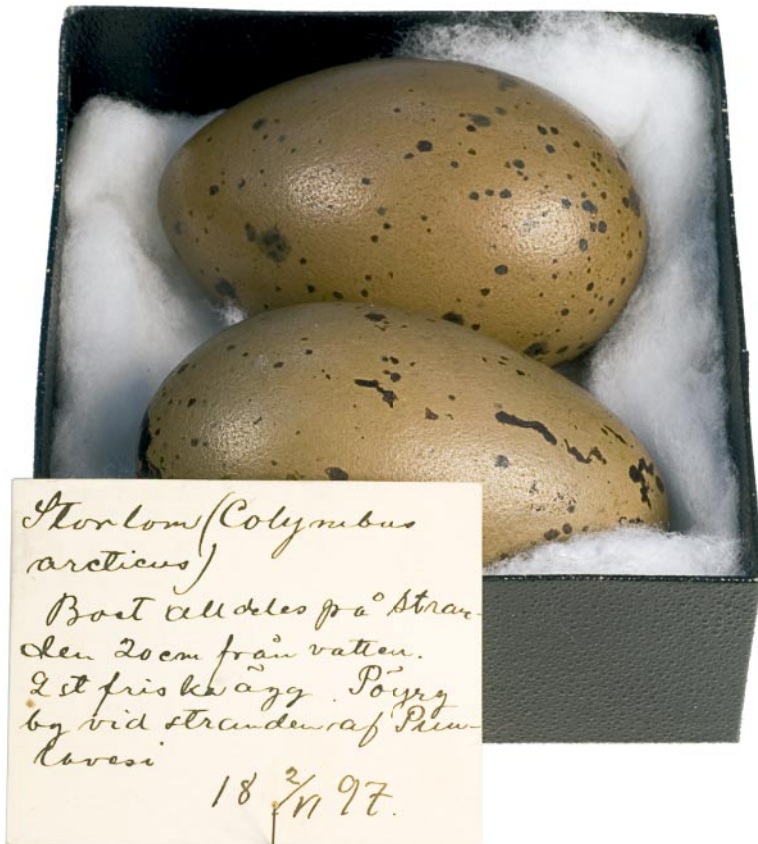
KUIKAT JA KONSTMANNIT

Järvilinnun alkukantaisuus – faktoja ja tarinaa

Kuikat ovat linnustomme vanhinta sukukuntaa yhtä hyvin kehityshistoriallisesti kuin pohjoisten lintujen asutushistoriassa. Kuikkalinnut lienevät ensimmäisinä kotiutuneet meidän vesiimme viimeisen jääkauden hellittäessä otettaan runsaat kymmenen tuhatta vuotta sitten: kun jää perääntyi ja missä vähänkin vettä lainehti, kuikat olivat arktisten lintujen etujoukossa valtaamassa vapautuvien selkien kalavesiä.

Kansan tieto kuikasta korostaa aina sen erityisyyttä, puhuttiinpa sen myyttisestä asemasta, taikalinnun

paikasta, fyysisestä ylvästä olemuksesta, sukeltajames-tarin kyvyistä tai alkukantaisuudesta, ikiaikaisuudesta. Arkistotietoihin kuikkaperinnettä on kertynyt erityisesti Itä-Suomesta. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Kansanrunousarkiston eläinperinnekortistossa lähes kahdensadan kuikkamerkinän joukossa tietoja on eniten Pohjois-Savosta, sitten Pohjois-Karjalasta, luovutetun Karjalan alueelta ja Etelä-Savosta – lähes kaksi kolmasosa aineistosta on tältä alueelta. Muistiinpanot ovat enimmäkseen 1930-luvulta.

Kuikalla ei ole kävelyyn kelvollisia jalkoja, kansa on tiennyt. Siksi se vetää itseään nokalla pesään, joka on hyvin lähellä vettä. Melan munakokoelmassa Kuopion luonnontieteellisessä museossa on kuikan munia Puulavedeltä 1897. Etikettitekstissä mainitaan, että pesä on aina rannan tuntumassa kaksikymmentä senttiä vedestä.

"Sillä se jäiki semmoseksi ja pysyy"

Kuikka ei voi kävellä maalla yhtään, kun sillä ei ole tähän tarkoitukseen kelvollisia jalkoja, on tiedetty, ja se vetää tai hinaa itsensä nokallaan vedestä pesälle. Tämä kansan tieto johdattelee luomispaikalle, jossa Luojaalla oli kuikka tekeillä, jalkoja vailla valmis. Kun kuikka ei malttanut enää niitä odottaa, vaan lähti lentoon, niin "Luoja kerkisi jalat hätäselältä pistee persiiseen", tiedettiin kertoa Nurmeksessa ja muuallakin. "Ja sillä se jäiki semmoseksi ja pysyy."

Oliko tuo hyväksi vai pahaksi veden linnulle, siitä ei kansa anna yksiselitteistä päätelmää. Kuusjärvellä jatkettiin samaa perustarinaa jonkin verran tulkiten: "Luomisessa jäi kuikan jalat taakse senttautta, kuikka kun lähti ennenaikojaan lentoon ja Jumala viskasi jalat jälkeen, ja sattuvat pahaan paikkaan." Ilomatsissa tiedettiin kuikan lentäneen tihensä siivet saatuaan ja niihin ihastuttuaan: "Vot kun hyvät siivet sain!" Ja sitten Jumala huuti: "Elä vielä mäne, jalat jäi panemat-

ta!" Ja kun kuikka ei kuunnellut, "lenti vain eilleen" - - "Jumala viskoomalla viskas jalat kuikalle perästä ja sattui persiiseen."

Kuopiossa koottiin tätä tarinaa selostaen kuinka kuikalla "oel kiire poes luomispaekalta" ja luoja joutui tökkäsemään kuikalle jalat jälkeen - "sen taatta se ei piäse mualla kävelemmään kun luoja ei ylettänä jalkoja panna oekeelle kohti".

Päätelmän mukaan jalat eivät siis sattuneet ihmisen näkökulmasta aivan oikeaan paikkaan. On oma lukunsa, mitä sukkulamainen sukeltaja peräjaloillaan ja muulla ruumiinrakenteellaan parhaiten osaa - jospa jalat viskattiin perään, kun kaikki muu tarpeellinen ja välttämätön oli sopusuhtaisesti paikallaan, ja sitten livakasti kalan perään!

Edellä mainittu syntytarina on Itä-Suomessa laajalti tunnettu, ja siitä on puhuttu jonkin verran myös länempänä. Pyhäjärvellä (Ol.) on niin ikään kerrottu kuikalle viskatuista jaloista, kun kuikka ei ole ensin saanut "kelvollisia jalkoja".

Vedessä, rannalla, ihmisen saaliina, padassa

Ensin oli vesi ja kala, sitten sukeltajalintu, joka oivallisesti tähän alkutilaan sopeutui. Joskus näille rannoille ilmestyi eräkauden ihminen, pyysi kalaa ja riistaeläimiä - myös kuikkia, sitkeälihaisia ja traaninmakuisia. Eikä lihassa kaikki. Kuikannahasta shamaanit, parantajat,

Kyllä se on kuikka

Suomalainen kaskuperinne tuntee Kajaanista Kansanrunousarkistoon tallennetun kalareissukuvauksen ilmasta tulevasta saaliista:

Rovasti Eemeli Rechartt ja paljaspää Miitree olivat laskeneet monikilometrisen muikkutäkysiiman Lentuanjärveen. Aamusella oli sakea sumu, rovasti huopaili, Miitree lappoi siimaa laatikkoon, kalaakin nousi milloin ahven, milloin hauki, joku taimenkin. Kotvan lapettua alkoi Miitree höpöttää:

- A tämä siima tulou ilimasta, suoraan taivahalta.
- Järveenhän me se illalla laskettiin, rauhoitteli rovasti. Miitree lappoi minkä kerkesi ja taas kummaili:
- Siima tulou ilimas, etkö sie uso.

Rovasti vakuutti taas, että kyllä siima tulee järvestä. Miitree lappoi ja manaili siiman viuhtomista, ja samassa riuhtoja tulla rymähti veneeseen, huitoi siivilään ja sotki koko siimalaatikon.

- Itse perkules se on, sanoi Miitree ja mätki otusta melalla.
- Kyllä se on kuikka, sanoi rovasti.

kulkumiehet ja muut saivat hattuja, laukkuja ja muuta tarpeellista, ellei koko ihoaan joku Kuikka-Koposen kaltaisen ihmemies.

Kuopiolainen riistakauppias Hirvonen väitti eläinten käyttäytymisestä museolla puhuttaessa joskus kuikkaa tyhmäksi: se nimittäin luulee kekälettä pesänsä lähellä vaaralliseksi, häätää sitä nokallaan kauemmaksi ja tarttuu siinä samassa kiinni metsästäjän virittämiin ansoihin.

Kuka kuikkaa vähänkin tuntee, hän sitä harvoin tyhmyydellä luonnehtii.

Yhtä kaikki: varovainen kuikka on varmasti joutunut ihmisen saaliiksi muun muassa riistakauppias Hirvosen kuvaamalla tavalla. Vehmersalmella on kerrottu kuikkaa pyydetyn rihmasella keväällä pesän läheisyydestä: ”Rihmanen asetettiin aivan pesän viereen ja rihmasen takapuolelle vaikka iso hiili, jota kuikka luuli joksikin tuholaiseksi ja rupesi häätämään nokalla pois, pistäen silloin päänsä ansaan.” Myös rautoja käytettiin.

Pyyntitarkoitus oli yleensä muu kuin ravinto, koska lihaa on pidetty kovin sitkeänä. Karjalasta Ruskealasta on kerrottu, ettei kuikan lihaa syö täällä päin kukaan. Tämä on muotoiltu myös kokin kokemuksiin: ”Huono on kuikka keittä, paha lintu paistua.” Suistamossa sama kuului: ”Kestää kuikkaa keittä, pahaa lintua paistaa.” Kangasniemellä todettiin, että ”sitkee seo kuikka keittää” ja Vehmersalmella tiedettiin kuikan lihan sitkeydestä, että sitä ”saa keittää kuusi vettä kuivillensa, seitsemännän suuruuteen”. Savonrannassa vanhat ihmiset sanoivat, että on keitettävä yhdeksän vettä kuiviin, ennen kuin liha on syöntikuntoista.

Kaikkea ihminen on historiansa varrella syönyt, mikä vain syötävältä tuntuu, ja varmasti kaikkea on kokeiltu. Poikkeusoloja lukuun ottamatta kuikan lihan käyttö on kuitenkin ollut vähäistä. Äsken mainittujen muistitietojen lisäksi myös Perhosta on tätä käsitystä tukeva todiste: ”Kuikkaa minä en ole nähnyt syötävän muulloin kuin silloin nälkävuosina (vv. 1867–68). Silloin miehet niitä järvillä kulki ampumassa ja silloin syötiin muniakin. Jälkeenpäin en ole niitäkään nähnyt kenenkään syövän.”

Taikalintuna talossa

Kuikkaa on pidetty veden haltiana ja taikalintuna, josta on otettu talteen milloin nahka, milloin nokka, jalka tai muu osa taikakapineeksi tai koristeeksi. Tietäjät ovat käyttäneet niitä tietämiseen ja taikojen tekemiseen.

Ei kalamieskään ole aina tiennyt, minkä haltian muodossa kuikka tulee vastaan, sitkeähenkinen, kuolematon: henki piisaa otuksella, vaikka se kuinka veden

loputtomiin syvyyksiin sukeltaa ja vaikka kuinka sitä veneessä ja mailla kaltoin kohdellaan – se väkisin veden valtakuntaan takaisin pyrkii. Toholammilta on kerrottu, kuinka mies oli kalastellut laittelemalla haulle syöttikoukkuja, ja kun kuikka oli jäänyt kiinni, mies ryhtyi sitä lopettamaan: ”Löin airolla sitä, otin sitten veneeseen ja sioin kiinni veneenpohjaan koukunsimalla, että se hirttäytyis. Mutta ei se kuollu millään, vaikka löin monta kertaa kirvespohjalla päähän, ei se muuta kuin silmät pyöri päässä. Menin maalle ja panin sen mättäälle. Vähän aikaa oli siinä, niin lähti komiasti, että vesi halkes. Tietysti oli joku haltia.”

Varsinkin Kainuussa täytettyjä kuikkia, niiden nahkoja ja muita osia on käytetty erilaisissa tiloissa milloin mitäkin tehtävää hoitamassa. Kuhmossa oli ennen tapana täyttää oljilla kuikkannahkoja ja panna niitä talon päätyseinään levitetyin siivin ”estämään muiden vainolintujen tuloa taloon”. Joskus taas kuikka tuli topattuna vastaan porstuassa, tuvassa tai kamarissa.

Pielavedeltä on kerrottu: ”Ennen oli yleistä, että joka suinkin sai, nylki kaksi kuikkaa, urosan ja imisän, täytti ne heinillä tai ruumenilla, ja asetti ne selästi kiinnitettynä naruun riippumaan porstuan laipioon uima-asentoon. Näin oli jokaisessa talossa, joka vain sai; kaikki eivät saaneet. Kuikkia pidettiin näköksillä siksi, ettei vieraan kateus pysty taloon. Kuikka on muutenkin taikalintu.”

Sotkamossa kuikan rintanaikka saatettiin naulata tuvan seinän koristeeksi tai käyttää taskukellon alustaksi. Joskus nahka oli sängyn läheisyydessä lattialla mattona, johon saattoi pyyhkiä jalat ennen nukkumaan menoa. Posiolla kuikka poseerasi kamarihuoneen koristeena ja lisäksi sen nahassa säilytettiin tupakkaa ja pikkuesineitä. Erityisesti taskukellon alustana kaulasta saatu ”kaunis samettinen nahka” mainittiin Kuhmossa olleen arvossa.

Tietäjän taikaesineenä kuikkaa käytettiin niin Savossa, Karjalassa kuin Kainuussakin monin eri tavoin. Pielavedellä kerrottiin tietäjä-shamaanin varustuksesta: ”Tietäjillä kuul olova kuikkannahka. Se kuul olova niihe piässä, kun ne taekoja tekköö.” Salmassa mainittiin kuikan nokan kelpaavan taikatietoihin ja Suomussalmella käytettiin ”kuikan kypälää” taikakapineena tulen maanitteluun kaskihalmeita sytytellessä. Jos milloin oli ollut tyyni eikä tuli oikein ottanut levitäkseen, niin vanhoilla ukoilla oli ollut taikakapine taskussa ja sillä he olivat raapineet honkapuuta rikki ja sanoneet, että ”nouse konna tuulemaan, kekaleihijä keikuttamaan!”

Edellä esitetty kansantieto on koottu 1930-luvulla ja voimme päätellä, että kertojien oman elämänhistorian

muisti ulottui 1800-luvun loppupuolelle ja siitä kukaties miten pitkälle taaksepäin sukupolvelta toiselle perittyinä, kuultuna.

Kuikkelehtijat Kuikka-Koponen ja muut

Joku on soukka kuin kuikka. Joku kävellä koikkelehtii, kuikkelehtii.

Rönsyilevä kuikkaperintemme elää savolaisen seikkailijan Kuikka-Koposen hahmossa, joka ehkä maamme kuuluisimpana silmäkääntäjänä on kohauttanut kansaa tien päällä, taloissa ja toreilla. Hän vaeltelee ajattomana kulkijana kansanperinteen lukuisissa veijaritarinoissa.

Vuosina 1833–90 elänyt Kuikka-Koposena tunnettu savolaismies – kirkonkirjojen mukaan Abel Koponen – näki ensi kertaa päivävalon Heinäveden Varistaipaleen kylässä, asui sittemmin myös Kuopiossa ja Savonlinnan lähellä Säamingissä. Säädyltään Kuikka oli ”maankiertäjä, irtolainen”, joka tunnettiin kansanparantajana, tietäjänä, noitana, konstmannina. Hän teki kivistä ahvenen, onki lattianraosta kaloja ja sai pärestä pääskysen lentoon. Itsensä Kuikka saattoi tehdä näkymättömäksi tai hämmensi muuten silmäkääntötempuillaan: nosti päänsä kannon nenään, ryömi tukin sisään, sukelsi avantoon...

Kuikka-arvonimeen Koposella oli lukuisia avuja ja ansioita. Yhden selityksen mukaan hän oli saanut ni-

mensä sisältään jo poikasena juoksennellessaan Kuikkanimisen järven jäillä. Koska hän oli etevä vesilläliikkuja ja käytti pientä livakkaa venettä ja sukelteli mielellään, hänen sanotaan viihtyneen vedessä kuin kuikka. Maalla hän kävellä ”kuikkelehti”. Paitsi kuikkannahkalaukku, jossa olivat parantajan taikakalut, hänellä oli tietävästi myös kuikkannahasta ommeltu hattu.

Mutta miksei nimi voisi tulla myös nopeista katoamistempuista: mies hävisi kuin kuikka sukeltaen tietymättömiin ja ilmestyi toisaalla sitten kuin kuikka pintaan kaukana siitä mistä syvyysiin katosi, arvaamattomasti. Ja hän oli kuin muuttolintu, tuli ja meni. Tarinoissa hän kulki Unkarit, Italiat, Venäjät, Amerikat ja muut kaukomaat.

Jos on vaikea kuikkalintua saada hyvään valokuvaan, jossa olisi sen muoto, liikekaaret ja kaikki elementit sopivasti kohdallaan – ja vielä niin, ettei itse kuikka häviäisi näyttämöltä sukeltamalla – oli Kuikka-Koposen kuvaus ehkä vieläkin vaikeampaa. Hänen sijaan saatiin kuvaan vain tervaskanto.

Kuikka-Koponen ei pelkästään rikastuttanut savolaista kansanperinnettä tempuillaan niihin kuuluvien tokaisuin, vaan sattui milloin missäkin paikalle värittämään jäljittämättömästi, omaperäisesti sekä myyttisenä että historiallisena ajassa vaeltavana kulkijana kertomusta luonnosta ja kansanelämästä. Veltajalle uusi tai outo tilanne ei ollut vieras tai voittamaton, päinvastoin: elämä oli haastaja aina. Ja vaellus jatkuu.

Museokuikat kalanpyydyksistä

Ennen pyydettiin saaliiksi lähes kaikkea maan ja taivaan väliltä aina siihen saakka, kun eläinten rauhoitussäännökset tulivat voimaan, ja vähän vielä sen jälkeenkin.

Museoon tallennetuista runsaasta sadasta itäsuomalaisesta kuikasta puolet on jäänyt kalaverkoihin. Kaiken kaikkiaan jonkinlainen tapaturma tai siihen rinnastettava syy – kuten pitkäsiima, katiska ja törmäys – on koitunut kohtaloksi kahdelle kolmasosalle museokuikista. Melkein kolmasosa talleen otetuista kuikista on löytynyt kuolleena tuntemattomasta syystä.